

TÜRK KÜTÜPHANECİLİĞİNİN TARİHİ KÖKLERİ

Dr. Müjgân Cunbur

Milli Kütüphane Uzmanı

D.T.C.F. Kütüphanecilik Öğ. Görevlisi

Destan devirlerindenberi Türklerin kutsal bildikleri, namusları gibi korudukları üç nesne vardı: At, kılıç ve kadın. Bu üç nesneye Türk kültür tarihinde dördüncü bir nesnenin daha katıldığı görülmektedir: Kitap. Değil kitap, bir kâğıt parçası bile eski toplumumuzda daima itibar görmüş, saygıyla karşılanmıştır. Uzaklara gitmeyelim, bir otuz yıl öncesine kadar, yere düşmüş kâğıt parçalarını çiğnememek için, yerden kaldırıp duvar kovuklarına sokan yaşlılarımızı sıkça görmek mümkündü. Son devirlere kadar süregelen bu kitap sevgisi, Türklerin arasında çok eski çağlardanberi kütüphane kurma geleneğinin doğup gelişmesinde de âmil olmuştur. Eski kütüphanelerimizin, kültür müesseselerimizin tarihinde seçkin bir yeri vardır. Bu yerin kökleri çok gerilere ve derinlere gitmektedir.

İlk Türk kütüphanelerinin kuruluşuna dair kayıtlara Orta Asya'da Uygur Türkleri tarihinde rastlanmaktadır. «Moğol tarihi» yazarı Marujo d'Ohsson, bir Çinli seyyahın naklen Uygur memleketlerinde umumun istifadesi için açılmış genel kütüphanelerin bulunduğunu bildirmektedir. Uygur kütüphanelerinden zamanımıza kalan 30.000 kadar yazma eser Karahoço ve Turfan kazılarında Batılıların eline geçmiştir. Bunlardan bir kısmı bugün Berlin Devlet Kütüphanesi'ndedir. Kitaplar deri ve kâğıt üzerine düzgün hatlarla ve muhtelif dillerde yazılmıştır. Kitaplarda bir kitap sanatının teessüs etmiş olduğu yapılan neşriyattan anlaşılmaktadır. Uygur kitaplarının sayfa başlıklarında süslemelere bile rastlanmaktadır. Bu eserlerin bulunup bilim çevrelerine tanıtılmasında Aurel Stein, Albert von Lecoq, F.W.K. Müller, W. Bang ve A. von Gabain'in adları bilhassa zikredilebilir. Eserlerin bulunduğu, bir kütüphaneden çok, bir kitap deposuna benzeyen yeri, meşhur Türkolog Wilhelm Thomsen bir kütüphane olarak vasıflandırmaktadır. İster depo, ister kütüphane olsun, Türk ve Doğu Türkistan tarihinin aydınlatılmasında büyük rolü bulunan bu kalıntıyı Batılılardan ilk defa Sir Aurel Stein görmüştür. Kalıntı So-Ço nehrinin doğusundaki bir sûrun güneyine gelen Tun-Huang vahasındaki Bin-Buda mağaralarında bulunmuştur (1). Çevre halkınca kutsal tanınan bu mağaraların içindeki san'at eserlerine dokunmak için, ilk zamanlar imkân bulunamamıştır. Hazine ilk defa Taoist bir rahip tarafından

1) Aurel Stein: Ruins of desert Chatay. Personal narrative of explorations in Central Asia and Western most China, London 1912, Cilt: 2, S. 359 v.d.

keşfolunmuş, birkaç yıl büyük bir kıskançlıkla saklanmış, ancak Stein'in tatlı sözleri ve inandırıcı delilleri ve Çinli rehberinin yardımıyla hazineye girilebilmiştir. Hazine Stein'in tahminine göre 1000 yıl gizli kalmıştır. Kapıları frekslerle örtülü karanlık bir yer olan kitap hazinesinde yerden on ayak yüksekliğe kadar yazma tomarları yığılmıştır. Bu tomarların aşağı yukarı ikiyüz metreküp teşkil ettiğini söyleyen Stein, kütüphanenin oraya yerleştirildikten sonra, düşman tecavüzünden korumak amacıyla kapılarının duvarla örülmüş olacağını sanmaktadır. Hazineye kapalı kaldığı müddetçe kimse el sürmemiş, eserler uzun bir süre kapalı kaldıkları halde hiç bozulmadan günümüze intikal etmişlerdir. Stein, Çin dinine ait eserler müstesna, diğerlerini dışarı çıkarıp tetkik etmiş ve 24 sandık tutarında yazma tomarı ve resim sanatına ait eseri Londra'daki evine göndermiştir (2). Stein'i takip eden heyetler de bu zengin hazineden hep elleri dolu olarak ayrılmışlardır. Ancak bizim için acı olan, bu ilk Türk kitap hazinesinden tek bir eserin bile kütüphanelerimize intikal etmeyişidir.

Bu kitap hazinesinin kapılarının duvarla örüldüğü IX. Yüzyıl, Türklerin büyük kitleler halinde Müslümanlığı kabul ettikleri devirdir. Batı Türkistan'ın kısmen Samanoğullarının idaresi altında bulunduğu bu devirde, gerek Horasan'da, gerekse Maverâ'ün-Nehir'de ilk İslâm irfan müesseseleri medreselerin, medreseler içinde de kütüphanelerin kurulduğu bilinmektedir. Samanoğulları bir Türk devleti olmamakla beraber büyük yöneticileri Türklerdendir, meselâ Alp Tekin Herat, Bilge Tekin Belh valisiydiler. Bu devirde Buha-ra Sultanı Nuh b. Nasr'ın saray kütüphanesi bilhassa meşhurdur. Büyük bilgin İbni Sina, bu kütüphanenin nâzirliğinde bulunmuştur. İbni Sina'nın «İsimlerini işitmediğim ve kendilerini görmediğim pek çok eseri bu kütüphanede buldum» dediği rivayet edilmektedir. Sonradan sarayda çıkan bir yangında bu kütüphane yanmış, içindeki eserlerden bir kısmı İbni Sina'nın hâfızasına müracaatla yeniden yazılmıştır. İbni Sina, Mansur b. Nuh devrinde İsfahan'da kurulan ve Aristo'dan çevrilmiş, Farabi tarafından tashih edilmiş nüshaları da kapsayan «Sayvan ül-hikme» adlı kütüphanede de çalışmış, meşhur «Şifa» adlı eserini bu kütüphanedeki kaynakların yardımıyla yazmıştır.

Tarihteki ilk Türk - İslâm devleti Gaznelilerdir. Gazneliler çağının en meşhur kütüphanesi ise Gazneli Mahmud'un büyük saray kütüphanesidir. Bu kütüphanede hükümdara sunulmuş ve hükümdar adına telif edilmiş binlerce eser yer almıştı. Sultan Mahmud, bilgin ve şairlere yaptığı lûtuflarla tanınmış, çağında 400 şair tarafından övülmüş bir hükümdardı. İran edebiyatının şaheseri Firdevsî'nin «Şahname» si bu hükümdar adına yazılmıştır. Gazneliler devrinde Maverâ ün-Nehir'de tesis edilmiş medrese kütüphanelerinden de tarihlerde bahsedilmektedir. Ancak verilen bilgiler yetersizdir.

2) Wilhelm Thomsen: Şarkî Türkistan'ın mâzisine dair. Türkiyat Mecmuası, Cilt 2, S. 44.

Büyük Selçuk İmparatorluğu devrinde kurulan kütüphaneler hakkındaki en geniş bilgiye Yakut-ı Hamevî'nin «Mu'cem ül-Büldan» adlı meşhur eserinde rast gelinmektedir. Selçuk Sultanı Sencer'in başkenti olan Merv şehrindeki kütüphaneleri sayan Yakut-ı Hamevî, bu müesseselerin okuyuculara yaptıkları hizmetleri şöylece övmektedir:

«Ben oradan ayrıldığım sırada «Merv üş-Sah-i Can» kütüphaneleriyle ve bu kütüphanelerdeki kitapların çokluğu ve güzelliği ile tanınmıştı. Mervde on tane kütüphane vardı. Bunlardan ikisi Ulu Cami içindeydi. Birisine «Aziziye» derlerdi. Bir vakitler sultanın şerbetçiliğini yapan Aziz üd-din Ebubekir Atik-i Zencanî tarafından kurulmuştu. Bu kütüphanede 12.000 cilt eser vardı. İkincisi «Kemaliye Kütüphanesi» dir. Kimin kurduğu bilinmiyor. Üçüncüsü Şeref ül-Mülk Mustavfi Ebu Sa'd b. Muhammed b. Mansur tarafından medresesi için kurulan «Cami-i Sultanî» kütüphanesidir. Diğerleri, Nizam ül-Mülk Hasan b. İshak'ın kendi adını taşıyan kütüphanesi ile Samanoğullarına ait iki kütüphane ve Medrese-i Âmidiyye içinde bir kütüphane, vezirlerden Mecid ül-Mülk'ün kütüphanesi, Hatuniye Kütüphanesi ve bir Hankâh içindeki Zumeiryie (veya Demiriyye) Kütüphanesidir. Bu sonuncu kütüphanede herbiri 200'er altın değerinde 2000 kitap vardı. Bu kütüphaneden istifade etmek ve kitap alıp vermek çok kolaydı. Kütüphanenin 200 altın değerindeki kitapları daima evimde bulunur ve ben de, âdeta otlakta koyunların bcl bulamadıkları otları otladıkları gibi, doyasıya okurdum. Mu'cem ül-Büldan ve diğer cem'ettiğim eserler bu kütüphanelerden alınmadır.» (3) diyen Yakut-ı Hamevî, Merv'den Moğol istilâsı başlamadan ve Ortaasya medeniyeti bir dereceye kaybolmadan ayrılmıştır. (H.616/M.1219)

Yakut'un Mu'cem ül-Büldan'da bahsettiği diğer bir kütüphanesi de Sultan Sencer'in «Hızanet üs-Sultan» adını taşıyan özel kütüphanesidir. Bu saray kütüphanesinin hafız-ı kütüpleri arasında devrin tanınmış bilginleri vardı. Nahivden «Mufassal» ve «Enmuzec» adlı meşhur kitapların şarihi Mervli Muhammed b. Sa'id, Ulu Cami Kütüphanesi'ni yönetmiştir. Bu kütüphaneler Sultan Sencer'in ölümünden sonra zamanla yok olmuşlardır.

Yine Yakut'un bildirdiğine göre Rey şehri ile Hemedan arasındaki Save şehrinde bulunan bir Selçuk devri kütüphanesi de H.617 (M.620/1) de Moğolların istilâsı sırasında mahvolmuştur. Dünyada benzeri bulunmayan eserleri kapsayan bu bilim hazinesi gibi birçok kütüphaneler Moğol istilâsından büyük ölçüde zarar görmüşlerdir. Birçok eserin bu arada kaybolduğunda hemen bütün doğu ve batı kaynakları birleşmektedirler.

Bununla birlikte Hülâgu, Bağdat, Şam ve Elcezire'den yağma ettirdiği kitaplarla tanınmış İranlı bilgin Nasıruddin Tusî için Meraga'da büyük bir

3) Yakut-ı Hamevî: Mu'cem ül-Büldan, Cilt: 4, S. 509.

rasadhaneyle bir de kütüphane kurduğu, tarihi bir gerçektir. İbni Hallikan'ın «Vefiyat ul-Ayan» da bahsettiğine göre bu kütüphanede 400.000 cilt yazma eser bulunmaktaymış.

Büyük Selçuk İmparatorluğu devrinde kurulan kütüphanelerden en meşhur ikisi de Alparslan'ın değerli veziri Nizam ül-Mülk'ün Bağdad ve Nişabur'da kendi adına izafeten kurduğu «Nizamiye Medreseleri» içindekilerdir. Nizam ül-Mülk bu medreselere yalnız devrin en değerli hocalarını sağlamakla kalmamış, bu iki müessesede aynı zamanda çok değerli yazmalardan müteşekkil koleksiyonları kapsayan kütüphaneler de kurmuştur. Bu medreselerden günümüze kalabilen ve Nizam ül-Mülk'ün temellük kaydını taşıyan kitaplardan birkaçı Türkiye kütüphanelerinde bulunmuştur.

Anadolu Selçuk İmparatorluğu devrine ait kütüphanelerin en karakteristiklerine Konya'da rastlanmaktadır.

Son zamanlara kadar Anadolu'da açılan ilk kütüphanelerden biri olarak Sadreddin Konevî Kütüphanesi'nin sözü geçmekteydi. Fakat Prof. Osman Turan'ın yayımladığı Selçuklu Vezirlerinden Şemsüddin Altun-Aba vakfiyesinde daha önce kütüphane tesis şerefine bir vezire ait olduğu anlaşılmıştır (4). Bu kütüphane Altun-Aba tarafından, günümüze İplikçi Madresesi namıyla intikal eden, müessese içinde kurulmuştur. Altun-Aba'nın 1201 tarihli vakfiyesinde kütüphaneye bir mütevellî ve nâzır tâyin edilmiş, her yıl vakıf gelirinden ayrılan 100 dinar (dirhem) ile uygun görülen kitapların satın alınması, kitaplardan faydalanmak isteyenlerin kitabın bedeli kadar bir parayı hazin ül-kütübe (kütüphaneciye) verdikten sonra kitapların kütüphane dışına da iare edilmesi, kitap iade edildiğinde rehin olarak alınan paranın okuyucuya geri verilmesi vakıf şartları arasında kaydedilmiştir. Bu kütüphaneden kalabilen yazmaların XIX. Yüzyıl sonuna kadar medresede muhafaza edildiği, sonradan Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'ne nakledildiği bilinmektedir. Kütüphanenin, sonradan cami olarak kullanılan medresenin minaresine mütenazır olarak inşa edilen ve camie bitişik tek kubbeli küçük hücrede bulunduğu tahmin edilmektedir. Söylentiye göre bu hücreye sık sık dinlenmeğe gelen Mevlânâ, burada kitap okumuş. İplikçi Kütüphanesi'ne Osmanlılar devrinde de kitap bağışları olmuştur.

Bundan sonra, kitap vakfiyelerine göre, Konya dış kal'esinin Ahmedik kapısı yakınlarında Nizamiye Hankâhında Emir ül-Hac oğlu Mustavfi Ebü's-Sena Mahmud'un kurduğu, tekke kütüphanesi zikredilebilir.

Konya'da kütüphane, cami ve türbeden müteşekkil ve kitabesinde imaret adını taşıyan küçük bir site kuran Sadreddin Konevî, daha çok şeriat taraftarlığı ile tanınmış, Şeyh ül-Ekber ünvanını kazanmış bir bilgindi. İmaretin

4) Selçuk devri vakfiyeleri, Belleten, Cilt: II, S. 202.

inşa tarihi, Sadreddin Konevî'nin ölümünden sonraki bir yılda yani H. 673/ M. 1274 senesindedir. Eski Konya kalesinin çeşme kapısı yanında inşa edilen kütüphanenin yıkılmadan önce hem cami'e hem de dış avluya açılan iki kapısı olduğu tesbit edilmiştir. Bu kütüphane, Sadreddin Konevî'nin şahsî eserlerinden başka, kelime kelime Türkçe çevrileri kapsayan Kur'anları, Sadreddin Konevî'nin üvey babası Muhyî'd-din Arabî'nin bazıları otograf olan eserlerini ve daha başka kıymetli yazmaları nefsinde toplamaktaydı. Söylentilere göre sırf buradaki kitapları okumak için İslâm âleminin dört tarafından birçok bilginler Konya'ya gelirlermiş. Sadreddin Konevî Kütüphanesi, Osmanlılar devrinde de kültür hizmetine devam etmiş, 1881 yılında yapılan sayıma göre kütüphanede kalabildiği anlaşılan 61 cilt yazma eser, Yusuf Ağa Kütüphanesi'ne devredilmiştir. Bunlar arasında müzelik değer taşıyanlar, Mevlânâ Müzesinde teşhirdedirler.

Bugün Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde mevcut bazı yazmalardaki vakıf kayıtlarına göre, Sıraceddin Urmevî evlâdından Bedreddin Mahmud'un zevcesi Kutlu Melek Hatun da Konya'da Atabekiyeye Medresesi yakınlarında inşa ettirdiği bir «Dar ül-Huffaz» da bir kütüphane meydana getirmiştir.

XII. Yüzyılda Saltukluların idaresi altında bulunan Erzurum'da pek çok medreselerin kurulmuş olduğu bilinmektedir. Gerek bu medreselerde, gerekse Saltuklu emirlerinin saraylarında kütüphaneler bulunduğu kuvvetle tahmin edilmektedir. Bilhassa saray kütüphanelerinin varlığına delil olan ve Saltuklu emirlerinin adlarına yazılmış kitaplar günümüze kadar intikal edebilmiştir.

Saltuklular gibi, Selçuk hükümdarlarının, emirlerinin ve ricalinin de özel kütüphaneleri bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerden günümüze kalabilen yazmalar, tezhipleriyle, ciltleriyle özel bir Selçuk devri kitap san'atının var oluşuna canlı şahitlerdir.

Nitekim böyle bir kitap san'atı ekolüne de Artukoğullarının hüküm sürdüğü bölgelerde rast gelinmektedir. Kütüphanelerimizde rastlanan Artuk devri yazmaları, Artuk emirlerinin gerek sanat, gerekse muhteva bakımından gayet kıymetli kitaplarla dolu kütüphanelerinden kalan yadigârlardır.

Meyyafarikin'de Diyarbekir emirlerinden Ahmed b. Mervan'ın veziri Şeyh Ebu Nasr il-Menazî'nin bir cami kütüphanesi kurduğu bilinmektedir. Aynî şahsın, kitaplarından bir kısmını da Amid camilerine vakfettiği tarihi söylentiler arasındadır.

Anadolu Beylikleri devrine ait bilim kurumları incelenirken Amasya Emiri Hacı Şadgeldi ve oğlu Emir Ahmed'in, Ertena hükümdarı Kadı Burhaneddin'in, Mardin Hakimi Cihangir oğlu Kasım Beyin özel kitaplıkları bilhassa dikkati çekmektedir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la Candaroğlu

İsmail Bey ise halkın faydalanacağı cinsten kütüphaneler kurmuşlardır. Bilhassa İsmail Beyin genel kütüphanesi çapında bir tesise, Anadolu beyliklerinin hiçbirinde rastlanmamaktadır.

Candaroğullarından İbrahim Bey ile oğlu İsmail Beyin Kastamonu'daki cami, medrese, kütüphane, mektep ve imaretten müteşekkil külliyesi (Site-leri) gerçekten zengin ve büyük bir tesistir. Bu külliyedeki kütüphane için, Anadolu Beylikleri devrine ait tek genel kütüphanedir, denilmektedir. 5) Külliye'nin 1461 (H. 865) tarihli vakfiyesinde imam ve müderrislerle birlikte hafız-ı kütüp için de maaş tahsisi yapılmış, ayrıca zahire olarak yıllık yiyecek de tesbit edilmiştir.

Gerek Selçuklular, gerekse Beylikler çağında Anadolu'nun bütün kültür merkezlerinde pek çok medreselerin açıldığı bilinmektedir. Her medresede müderris ve öğrencilerin okuyacakları ve okutacakları kitapların bulunması gerektiğinden, her medresede küçük de olsa birer kütüphane teessüs etmiş, kitaplar ya medrese kurucusu tarafından vakfedilmiş yahut başka hayırseverlerce sağlanmıştı.

Mısır Memlûkları devrinde de kütüphane kurma geleneğinin revaçta olduğu, Memlûk emir ve ricalinin özel kütüphaneleri için yazılan kitapların varlığından ve çokluğundan anlaşılmaktadır.

Doğu Türklerinde kütüphane kurulması, Büyük Selçuk devletinin in-kirazından ve bilhassa Moğol istilâsından sonra bir süre görülemezse de Timur'un son yıllarında ve bilhassa halefleri zamanında eskisine göre bu tesisler daha bir başka canlılık kazanmağa başlar. Timur İmparatorluğunda Şahruh ve onun oğlu Uluğ Bey devirleri ilmin en büyük devlet himayesine mazhar olduğu devirlerdendir. Hüseyin Baykara'nın veziri ünlü Türk-Çağatay şairi Mir Ali Şir Neva'i'nin kütüphanesi ise, devrin en büyük ilim ve sanat merkezlerinden birini teşkil etmiştir. Gerek konu, gerekse sanat bakımından bu kütüphane en seçkin eserleri kapsamaktaydı. Ünlü şair Molla Cami, tarihçi Mir Hond, bilgin Hamidüddin bu kütüphanenin devamlı okuyucuları arasındaydılar.

XV. Yüzyılda Herat ve Belh'te pek çok kütüphane açılmıştır. Bilhassa Heratlı kitap sanatçıları, gerek yazıda, gerekse tezhip ve minyatürde «Herat mektebi» diye anılan ve etkileri geniş bir çevreye yayılan bir san'at çığırının açılmasında öncü olmuşlardır. Bu mektebin tanınmış üstadı Bihzad, her ne kadar sonradan Safevî sarayına bağlanmışsa da, aslında bir Türk şair ve san'atçısıdır. Hüseyin Baykara ve Neva'i'nin ölümlerinden bir süre sonra bu kütüphaneler ıssız kalmış, kapıları birer birer kapanmış, kitap sanatçıları

5) İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri. Ankara 1937, S. 92.

ya İran, ya da İstanbul'daki Osmanlı sarayına intisap etmek üzere Batı Türkistan'ı terk etmişlerdir.

Özbek Hanlarından Şeybek Han zamanında bir ilim hamlesi yapılmak istenmiş, fakat eski canlılık elde edilememiştir.

Son zamanlara kadar yaşayabilen Buhara'daki Emir Kütüphanesi 1920 ihtilâli sırasında yanmış, bu yangında söylentilere göre 40.000 cilt eser mahvolmuştur. Maveraünnehir kütüphanelerinden günümüze kalabilen yazmalardan çoğu bugün Sovyet kütüphanelerine nakledilmiş bulunmaktadır.

Batı Türkellerinde Beylikler devrini izleyen Osmanlı devrine gelince, bu gerek zaman, gerekse mekân itibariyle geniş olan devirde Türk kütüphaneciliğinin çok daha değişik bir veçhe arzettiğini görüyoruz. Bu devir Türk Kütüphanecilik tarihinde başlı başına mütalâası gereken bir devir olduktan başka, aynı zamanda tarihî kütüphaneciliğimizi, modern Türk kütüphaneciliğine götüren ve bağlayan son büyük köktür. Osmanlı çağı kütüphaneleri bugünkü yazma kütüphanelerimizin esasını ve temelini teşkil ederler. Günümüzdeki yazma kütüphanelerinin, bazı araştırma ve bazı halk kütüphanelerimizdeki yazma ve eski harfli basma kitap koleksiyonlarının kaynağı bu kütüphanelerdir. Ve bu kütüphaneler, daha eski çağlardaki Türk kütüphanelerinden kalan yadigarları, uzun asırlar muhafaza eden kültür hazinelerimizdir.

Bu kitap hazineleri o kadar çeşitli yerlerde ve o kadar çeşitli mevki ve meslekteki kimseler tarafından tesis edilmiştir ki zaman zaman hayrete düşmemek elden gelmez.

İlk Osmanlı kütüphanelerinin medreselerde kurulduğu tahmin edilmektedir. Tarihler bize Osmanlıların ilk medresesinin Orhan Bey zamanında İznik'te kurulmuş olduğunu bildiriyorlar. İkinci medrese ise yine aynı padişah devrinde Lala Şahin Paşa tarafından Bursa'da açılmıştır. Bu medreselerde müderrislerin okutacağı, talebelerin okuyacağı kitapları kapsayan küçük de olsa birer kütüphanenin bulunması gayet tabiidir. Bu medreselerden sonra kurulan medreselerin pek çoğunda birer, bazen iki ve daha çok vakıflı kütüphanelerin tesis edildiği, bu müesseselerin vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. I. Murat, I. Bayezid ve fetret devirlerinde ilimle pek uğraşılammakla beraber, yine de bu padişahların adına yazılmış eserlere tek tük rastlanmaktadır. Süknet sağlandıktan sonra, Çelebi Sultan Mehmed Bursa'da Sultanîye medresesini kurmuştur. Medrese Kütüphanelerinin asıl geliştiği devir Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlık yıllarıdır. Fatih İstanbul'un fethinden sonra ilk medreseyi Ayasofya civarındaki papas odalarında ve buranın kütüphanesini de 869. H. (1464/5 M.) yılında, ikinci medreseyi Pantokrator manastırının papas odalarında Molla Zeyrek adına tesis etmiştir. Bunun kütüphanesine Fatih'ten başka Mahbub Çelebi adlı bir zatın da vakfettiği kitaplar vardır. Üçüncü medrese kütüphanesi Eyyüp külliyesinde ve nihayet Fatih'in asıl büyük medrese kütüphanesi Fatih külliyesi içinde medresele-

rin ortasında güzel bir bina içinde kurulmuştur. Bu kütüphane günümüzdeki üniversite merkez kütüphanelerinin İlk örneği sayılabilir. Fatih medreselerinin bu merkez kütüphanesinden başka ayrıca seminer kütüphaneleri de mevcuttu. Fatih devri sadrazamlarından Mahmud Paşa da kendi adını taşıyan medresesi içinde bir kütüphane tesis etmişti. II. Bayezid'in şehzadelğinde Amasya'da, sonradan Edirne'deki külliyesi içinde kurduğu medrese kütüphaneleri, Hirvat Rüstem Paşa'nın, Esmihan Sultan'ın 1569/70 yılında Eyyüp'teki, Kuyucu Murad Paşa'nın 1611 de, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1680 de Çarşıkapı'daki, Feyzullah Efendinin 1700/1 de Fatih'deki, Çorlulu Ali Paşa'nın 1708 de Çarşıkapı'daki, Carullah Veliyüddin'in 1734/5 de Fatih'teki, III. Mustafa'nın 1803/4 de Lâleli'deki, Kılıç Ali Paşa'nın 1805/6 yılında Tophane'deki, Kalkandelenli Mehmet Paşa'nın 1869/70 de Çarşamba'daki Yeni medrese içinde, Şeyhülislâm Yahya Tevfik Efendi'nin kendi adını taşıyan medresesinde, Fatih'teki Selvili medresede, Musalla medresesinde, Bursa'da İnebey medresesinde, İnegöl'de Ishak Paşa medresesinde, Bursa Yenişehir'inde Gazi Süleyman Paşa medresesinde, Amasya'da Taş medresede, Trabzon'da Hatuniye medresesinde, Kastamonu'da Numaniye, Darülhadis, Merdiye, İsmail Bey, Aşir Efendi, Sıtkıye, Abdülbaki medreselerinde, İnebolu'da Hamidiye, Taşköprü'de Muzafferüddin Gazi, Hacı Osman Ağa, Ayvalı medreselerinde, Yozgat'ta Demirli ve Koca Yusuf lu medreselerinde, Manisa'da Karaosmanoğullarından Hacı Osman efendi medresesinde, Gaziantep'te Zülkadıroğlu medresesinde kurulan medrese kütüphaneleri, Osmanlılar çağında tesis edilen yüzlerce medrese kütüphanesine ancak birkaç misaldir. Bazıları günümüzdeki yüksek öğretim müesseselerinin, bazıları orta öğretim müesseselerinin karşılığı olan bu medreselerin kütüphaneleri, bahis konusu seviyelerine göre ya üniversite veya orta öğretim kütüphanesi karakterini arzederler. Bu kütüphanelerin koleksiyonları çoğunca, o devirde âlet kitapları diye adlandırılan ders kitaplarından ve dinî eserlerden mürekkeptir. Bunlar dışında yine o devrin deyimiyle «Ulûm-ı âliyye» denilen yani yüksek ilimlere ait kitapların yer aldığı medrese kütüphaneleri de mevcuttur. Konu bakımından kitap koleksiyonları geniş sınırlı olan kütüphanelere daha çok büyük medreselerde rastlanmaktadır. Medrese kütüphanelerinde Kur'anî ve dinî bilimler başta olmak üzere, Arapça öğrenimini sağlayan filoloji kitaplarının yanında edebî, tarihî ve bilhassa yükselme çağı Osmanlı medreselerinde nazari ve tatbiki bilimlere ve felsefeye ait eserler de yer almıştır. Medrese kütüphaneleri çoğunca medresenin büyükçe bir odasında ya da medreseye bitişik yahut medrese yakınında ayrı bir binada kurulmuşlardır.

İkinci bir tip olarak Osmanlılarda cami kütüphanelerinin geliştiğini görüyoruz. Hemen her cami ve mescit kurulurken, kurucular tarafından buralara görevlilerin ve ibadete gelen cemaatin okuyacağı Kur'an ve cüzlerinin vakfı İslâmın ilk devirlerinden beri hemen bütün İslâm ülkelerinde

görülegelen bir durumdur. Cami ve mescidlere, kuruluşlarını takip eden yıllarda da, adlarını hayırla andırmak için bazı şahıslarca Kur'an vakfedilmesi yaygın bir gelenek olarak göze çarpmaktadır. Bunlar dışında büyük veya büyükçe camilerin muayyen bir köşesinin, müteaddit dolaplarının hattâ ayrı bir odasının kütüphane hizmetine ayrıldığı da sıkça görülmektedir. Kütüphane hizmetine ayrılan bu yerlerde ya camiin kurucusunun ya da dışardan başka şahısların vakfettikleri büyük, küçük kitap toplulukları yer alırdı. Koleksiyonlar, konu bakımından daha çok Kur'an, hadis, akaid, fıkıh gibi benzeri dinî ilimlerdeki eserleri kapsardı. Bu dinî eserlerin dışında, edebî, tarihî, tıbbî hattâ nazari ve tatbiki ilimlere ait eserlerin de yer aldığı olurdu. Koleksiyonlar herkesin istifadesine açık bulundurulur, bu bakımdan cami kütüphaneleri devirlerine göre, bir dereceye kadar günümüzdeki halk kütüphanelerine benzerlerdi. Osmanlılar çağında kurulan yüzlerce cami kütüphanesine ufak bir misal olarak şu kütüphaneleri sayabiliriz:

Fatih camii içindeki dolaplarda tesis edilen kütüphane, İstanbul'un ilk cami kütüphanesidir. Bunu 1548'de Şehzade camii içinde demir parmaklıklarla ayrılmış bölümde kurulan kütüphane takip eder, bu kütüphaneye daha sonraki asırlarda Rumeli Kazaskeri Karaçelebi-zade Hüsameddin, Kadı-zade Mehmed ve Kadı-zade Burhaneddin efendiler de kitap bağışında bulunmuşlardır. Ayasofya Camii kütüphanesinin temeli 1552 yılında Hacı Cihan Bey tarafından atılmış, bu kütüphane İ. Mahmud devrinde cami'e bitişik bir kütüphane binasının inşasıyla ve saraydan getirilen kıymetli koleksiyonlarla daha da zenginleştirilmiştir. 1583 de Üsküdar'daki Valde-i Atik Camii içinde Nurbanu Sultan kütüphanesi kurulmuştur. 1584 de Çarşamba'daki Mehmed Ağa Camiinde, o yıllarda Fındıklı Camiinde Molla Mehmed Çelebi, 1592 de Eski Ali Camiinde Mesih Paşa, 1618 de Sultan Ahmed Camiinde I. Ahmet, 1680 de Üsküdar'da Valde-i Atik Camiinde Yakup Ağa, 1712 de yine Üsküdar'da Valde-i Cedid Camiinde Gülnuş Valde Sultan, 1722 de aynı camide Kemankeş Emir Hoca, Yeni Camide önce Hatice Turhan Valide Sultan, sonra oğlu III. Ahmed, Bayezid Camiinde 1768 de Veliyüddin Efendi, Süleymaniye Camiinde I. Mahmud ve Köse Bahir Paşa, 1795 de Mihrîşah Sultan Eyüp Camiinde, Bursa, Söğüt, Sivas, Mudurnu, Lapseki, Sungurlu, Van, Ulu Camilerinde, II. Selim tarafından Edirne Selimiye Camiinde, İzmir'de Müftü ve Hacı Hüseyin camilerinde, Çankırı Ali Bey Camiinde, Bursa'da Orhan Camiinde, Kütahya İbrahim Bey, Safranbolu İzzet Paşa camilerinde ve daha yüzlerce şehir, kaza ve kasaba camilerinde irili, ufaklı kütüphaneler teşekkül etmiştir.

Cami bitişiğinde inşa edilmiş özel kütüphane binalarında kurulan cami kütüphaneleri ise, daha genel karakterlidirler. Bunlara örnek olarak da I. Mahmud tarafından Ayasofya, Fatih camileri bitişiğinde, Yusuf Ağa tarafından Kenya Selimiye Camii yanında, kurulan kütüphaneleri gösterebiliriz.

Osmanlı kütüphaneleri arasında yaygın bir kütüphane tipi olarak da tekke kütüphaneleri görülmektedir. Bir devrin san'at ve kültür merkezleri olarak gelişmiş, dinî ve mistik karakterli tekke, dergâh ve zaviye denilen müesseselerde de kütüphaneler kurulduğu görülmektedir. Tekke kütüphaneleri ya tekke binası içinde bir odada veya tekke sınırları içinde özel bir binada teşkil edilmişlerdir. Bu kütüphaneler, koleksiyonları bakımından diğer kütüphane tiplerinden oldukça farklılık gösterirler, daha çok tasavvufî mahiyette dinî ve edebî eserleri kapsarlar. Bunlar tekke mensupları müntesipler, dervişler ve o çevreye yakın kimselerin istifadesi için açılmış kütüphanelerdir. Meselâ İstanbul'da Çarşamba'daki Nakşî dergâhında özel binada 1775 de Murad Molla tarafından kurulan kütüphaneyi, Üsküdar Selimiye dergâhındaki Pertev Paşa kütüphanesini, 1828 de Galata Mevlevihanesinde tesis edilen Halet Efendi kütüphanesini, 1844 de Çarşamba'da tesis edilen Dar ül-Mesnevi kitaplığını, 1850 de Yenikapı Mevlevihanesi'nde kurulan Nafiz Paşa kitaplığını, Sultanahmed'de Dügümlü Baba dergâhında 1885 de Vecihpaşa-zade Kemal Paşa tarafından kurulan kütüphaneyi, Konya'daki Hemdem Çelebi kütüphanesini bu arada sayabiliriz.

Değişik bir kütüphane tipi de türbe kütüphaneleridir. Bunlar daha çok Kur'an ve Kur'anî ilimleri kapsayan mahdut koleksiyonlu kütüphanelerdir. Bunlara örnek olarak da İstanbul'da Bayram Paşa ve ilk şekliyle Turhan Valide Sultan kütüphaneleri gösterilebilir.

Hastane kütüphanelerine de Osmanlılar çağında rastlanmaktadır. O çağın deyimiyle Edirne'deki Bayezid Dar üş-şifa'sı ve Manisa Dar üş-şifa'sında tesis edilen kütüphaneler seçkin tıp eserlerini kapsayan koleksiyonlarıyla bilhassa dikkati çekmektedirler.

Bir nevi esnaf kütüphaneleri olan eski çarşı yani bedesten kütüphanelerine yine bu devirde rastlanıyor. Kayseri'deki Mahmud Kadı kütüphanesi de bu tipin güzel bir örneğini teşkil etmektedir.

Camiinden hastanesine kadar çeşitli yerlerde kütüphane tesisine ön ayak olan Osmanlı padişahları gerek kendilerinin, gerekse saray mensuplarının istifade edecekleri bir kütüphane tipini de saraylarında geliştirmişlerdir. Saray kütüphaneleri adını verdiğimiz bu kütüphaneler gerek san'at, gerekse konu bakımından çok seçkin koleksiyonlarıyla Çelebi Sultan Mehmed'ten itibaren Osmanlı saraylarında bazen birkaç dolabı, bazen bir odayı doldurmağa başlamıştır. Fatih'in şehzadelğinde başlayan kitap iptilâsı hükümdarlığı süresince de devam etmiş, okuması için yazılan kitaplar, hat olarak, tezhip olarak ve cilt olarak Türk kitap tarihinde başlıbaşına bir devir açmıştır. O devrin ünlü bilgini Molla Lûtfi, Fatih'in özel kütüphanecisi olmuş, II. Bayezid devrinde aynı mevkii, Molla Fenari'nin bilgin oğlu Aliyy -ül-Fenari almıştır. Osmanlı saray kütüphanesi en parlak devrini III.

Ahmed'in saltanat yıllarında geçirmiş, kitapların sağlığı düşünülerek inşa edilmiş binasıyla, ehil ellere tevdi edilmiş koleksiyonlarıyla, bir düzene bağlanmış çalışma şekliyle Osmanlı saray kütüphanesi batılıların bile dikkatini çekmiştir. XVIII. Asırda İstanbul'da bir kültür gezisi yapan Rahip Toderini bu kütüphaneyi görebilmek için sarfettiği gayretleri, «Türk Edebiyatı Üzerine» adını taşıyan eserinin ikinci cildinde uzun uzun hikâye eder.

Saray kütüphaneleri gibi özel karakter taşıyan kütüphanelere vezir konaklarında ve bilginlerin evlerinde de rastlanmaktadır. Fatih'in ünlü veziri Mahmud Paşa'nın sarayındaki kütüphane, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sonradan külliyesi içindeki özel bir binada halkın hizmetine açtığı, büyük divan şairi Nedim'in hafızakütübü olmakla gururlandığı kütüphanesi, Osmanlıların ilk Şeyhülislâmı Molla Fenari'nin 10.000 ciltlik kütüphanesi, büyük Türk bilgini Kâtip Çelebinin bir evi dolduran kitapları binlerce Osmanlı özel kütüphanesinden ancak birkaçıdır.

Müstakil kütüphanelere geçmeden önce bir tip olarak okul kütüphaneleri üzerinde de durmak gerekir. Bunlara örnek olarak da bir şeyhülislâmın kızı, diğer bir şeyhülislâmın eşi olan Saliha Hatun'un bir «Mektebi sıbyan» içinde tesis ettiği ilkokul kütüphanesini, Galatasaray mektebinde I. Mahmud'un kurduğu kütüphaneyi ve ilk temeli Fatih tarafından atılan Enderun mektebi kütüphanesini verebiliriz.

Osmanlı çağının en mükemmel kütüphaneleri olarak nihayet müstakil binalarda kurulan kütüphaneleri gösterebiliriz. Bu kütüphanelerin pek çoğu devirlerinin kütüphane mimarisinin gerçekten en seçkin örnekleri olarak günümüze intikal etmişlerdir. Koleksiyonları konu bakımından geniş, sayı itibariyle zengindir. Bu kütüphanelerin birer kuruluş kanunu, birer iç yönetmeliği sayılabilecek vakfiyeleri, Türk kütüphanecilik tarihimizin en kıymetli vesikalarıdır. Bu belgelerde personelde bulunması gerekli vasıflar, maaşları, izinleri, tayin ve terfileri, okuyuculara nasıl hizmet edecekleri ve nasıl muamelede bulunacakları, kütüphanenin açık olduğu gün ve saatler, kütüphanenin revizyonu, gelirini temin eden vakıflar, mülkler, kütüphaneden istifade şartları ve koleksiyonu teşkil eden kitaplar tesbit edilmiştir.

Bu kütüphaneler ya tek tesis veya küçük bir külliyenin başlıca rüknü yahut büyük bir külliyenin müstakil bir parçasıdır. Bu tip kütüphanelerin ilki olarak şimdilik İstanbul'daki Köprülü Kütüphanesi gösterilebilmektedir. Tesis tarihi 1661 dir. Bunu XVIII. Yüzyılın başlarında kurulan Şehit Ali Paşa kütüphanesi izler, sonra sırasıyla 1719 da Damat İbrahim Paşa, 1723 de Hekimoğlu Ali Paşa, 1741 de Âtîf Efendi, aynı yılda Âşir Efendi, 1755 de Nuruosmaniye, 1763 de Ragıp Paşa, 1780 de Hamidiye, 1782 de Selim Ağa, 1817 de Çelebi Abdullah Efendi, 1845 de Es'ad Efendi, 1871 de Pertevniyal Valde Sultan, 1839 da Hüsrev Paşa, 1894 de Hasan Hüsni pa-

şa ve nihayet 1916 da Ali Emiri Efendi tarafından Millet kütüphanesi kurulmuştur.

Yalnız İstanbul'da kütüphane tesisiyle yetinmeyen bazı devlet ricalinin doğdukları memleketlerde de bu kültür müesseselerini kurdukları görülmektedir. Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'deki, Reisülküttap Raşit Efendi'nin Kayseri'de, Halil Hamit Paşa'nın Isparta'da, Vahit Paşa'nın Kütahya'da kurdukları kütüphaneler bunlar arasından birkaç güzel örnektir.

Gençleri bir çatı altında ve daha iyi kitaplar okutabilmek gayesiyle kurulan kütüphanelere bir misal olarak da Tire'deki Necip Paşa Kütüphanesinden bahsolunabilir.

Dar ül-cihad denilen Türk hakimiyetine sonradan girmiş ülkelere Türk-İslâm kültürünü götürmek ve yaymak amacıyla kütüphaneler kurulmuştur. Yalnız Yugoslavya'da kurulduğu tesbit edilebilen 15 kütüphane vardır. Rodos'ta dört, Midilli'de üç, Kıbrıs'ta biri II. Mahmud, diğeri Ali Ruhî Efendi, üçüncüsü Hacı Yusuf tarafından tesis edilmiş keza üç kütüphaneye karşılaşılmaktadır.

Eski kütüphanecilik geleneğimize uyularak son vakıf kütüphane Dr. Rıza Nur Bey tarafından Sinop'ta kurulmuştur. Bu kütüphane yalnız son vakıf kütüphane olmasıyla değil, aynı zamanda vakfiyesindeki şu satırlarla da dikkati çekmektedir :

«Kendimi dünya zevkinden mahrum ederek biriktirdiğim ve güçlükle kazandığım paraları bu tesislere sarfettim. Bundan maksat ve arzum Türklüğün yükselmesidir. Bu da en ziyade maarif ile olur. Bu sebeple bu nevi tesisleri yaptım. Bunları ahiret ve cennet için yapmadım. Böyle bir hodgâmlığım yoktur. Vatanını, milletini seven her iyi insan bu gayelerin teminine yardım eder zannediyorum. Ve yardım etmesini rica ediyorum.»

Türk kütüphanecilik tarihinin kökleri Cumhuriyet devrinin ilk yıllarına bu şekilde ulaşmıştır. Vakıfa geçirilen harpler sonucu daralan sınırlarımız birçok kütüphanemizi bu sınırlar dışında kalan zengin gelirlerinden mahrum etmiş, çıkan yangınlar, büyük zelzeleler ve bazen seller bu eski kültür hazinelerimizin binalarının harap, koleksiyonlarının kısmen yokolmasına sebebiyet vermiştir. Bazı kütüphanelerimiz bina ve koleksiyonlarıyla sınırlarımız dışında kalmış, bugün başka memleketlerin kütüphanelerini değerlendirip zenginleştirmektedir. Elde kalan kütüphanelerin ıslahı, koleksiyonların bir düzene sokulup tasnif edilmesi için XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı çareler düşünülmeğe başlanmış, bu konuda bazı muhtıra ve raporlar da yazılmıştır. Ancak Türk kütüphanelerinin mazisine yakışır bir şekilde yeni bir hamleyle ele alınışı ve bugünkü vasıl olduğu durum, son 15-20 yılın eseridir. Uzun geçmişli eski Türk kütüphanelerinin birer canlı şahidi olarak günümüze gelen gerek san'at gerekse muhteva bakımından muhteşem koleksiyonlar, bu yeni eserin en seçkin parçasını teşkil etmekte, gurur veren bir geçmiş, parlak bir yarına bağlamaktadırlar.